

Politieke emergentie van het subject

Wouter-Jan Oosten

Stelling

De representatieve democratie gaat uit van het algemeen belang en objectiveert de politiek. Het bestuur kan dan uitgaan van de technische rationaliteit. Sinds de jaren zestig wint de participatieve democratie aan populariteit. Zo wordt vanuit de politieke theorie met de individuele burger de politiek gesubjectiveerd.

Van object naar subject in de filosofie

Aurelius Augustinus geeft aanzetten tot een subjectivistische filosofie lang voor René Descartes' wending. Augustinus stelt dat er reëel een wereld bestaat en dat wij mensen door onze ziel die wereld ervaren. Dat standpunt, van een subjectieve ervaring van de objectieve wereld, is wat tweeslachtig.ⁱ Een tweeslachtigheid is ook te vinden in David Eastons wetenschapsfilosofie, die wel positivistisch is maar gematigd daarin. Die posities van Augustinus en Easton staan in contrast met de meer constructivistische ideeën van Hannah Arendt. Augustinus' waardering van politiek en Arendts waardering daarvan, contrasteren eveneens. Volgens Augustinus komt de staat niet onmiddellijk voort uit de zonde, maar doordat de zonde inherent is aan de mens is de politiek wel zondig. Arendt ziet de mens zichzelf in de politiek verwezenlijken. Dat in de bovenstaande vergelijkingen Easton en Arendt naast elkaar worden opgevoerd, is minder gebruikelijk dan het vergelijken van Plato en Aristoteles, Augustinus en Thomas van Aquino of van Thomas Hobbes en John Locke. Het werk van Easton en Arendt is, zo blijkt hopelijk, behulpzaam om het subject te belichten zoals dat zich tegenwoordig voordoet aan het bestuur en de politiek.

De subjectiviteit van mens en maatschappij wordt hier niet zozeer gezocht in de subjectfilosofie die zich vanaf het werk van Descartes ontwikkelt, maar in de politieke filosofie. 'Vanaf het eind van de middeleeuwen werd het accent in de relatie tussen het eigen "ik" en zijn omgeving steeds meer gelegd op het subjectieve en minder op het objectieve. Dat geldt zowel voor de kennisleer en de ethiek als voor sociale doctrines en de theologie.'ⁱⁱ De titel *Politieke emergentie van het subject* is niet los te zien van de term 'object'. De oriëntatie op het subject in de politiek wordt behandeld als alternatief voor de oriëntatie op het object. In de ethiek is het verdrongen object het godsbegrip en in het bestuur is het de technische rationaliteit. Met betrekking tot het godsbegrip in de ethiek wordt, met Friedrich Nietzsche, wel gezegd dat God dood is. Een goddelijk plan voor onze wereld en de zin die God geeft aan het mens-zijn, worden niet langer zondermeer verondersteld. Het niet meer vasthouden aan een metafysische realiteit als grondslag voor essentialisme, dwingt ons niet om te stellen dat onze waarden elk fundament ontberen. Waarden worden naar tijd en plaats ingevuld, maar hierin is toch enige continuïteit te vinden door de geschiedenis en door culturen heen. Een zekere invulling van een waardenstelsel is inherent aan de menselijke conditie. In plaats van een metafysisch-realistisch essentialisme kan er dan een internalistisch essentialisme geformuleerd worden.ⁱⁱⁱ Met betrekking tot de technische rationaliteit in het bestuur wordt wel gezegd dat de samenleving sinds de late twintigste eeuw zo complex en pluriform is, en daardoor zo doordrongen van

onzekerheid en ambiguïteit, dat wetenschappers, ambtenaren en politici het ook allemaal niet meer weten.^{iv} Deskundigheid fragmenteert over subdisciplines en niemand heeft nog voldoende autoriteit om richtinggevende keuzes te maken. Tussen de ethiek en het bestuur treffen we de politiek. Het doel van deze beknopte studie is te laten zien hoe in de politiek het subject op de voorgrond treedt. Ten eerste is met David Easton te zien dat de burger zich laat gelden in het politieke systeem. Ten tweede is met Hannah Arendt het handelen van de burger in de publieke sfeer te duiden. Het burgerschap dat deze auteurs voorstellen in respectievelijk de jaren zestig en vijftig van de twintigste eeuw, blijkt thans de basis te zijn voor een heroriëntatie van de democratische rechtsstaat: de representatieve democratie wordt wat meer een participatieve democratie.

David Easton

De opkomst van subjectivisme kan nagevolgd worden bij de Amerikaanse politicoloog David Easton. Hij plaatst het subject in de politicologie en in het politieke leven dat hij als systeem verbeeldt. Dat politiek systeem kent inputs, throughputs, outputs, outcomes en feedback. Easton is de belangrijkste exponent van de algemene systeemtheorie, een lijn die samen met de twee lijnen van structureel-functionalisme of functionele analyse (denk aan Talcott Parsons en Robert Merton) en van communicatietheorie (denk aan Karl Deutsch) het perspectief van de systeemtheorieën vormt. Deze systeemtheorieën bevinden zich in de traditie van het positivistisch paradigma, maar Easton is hierin erg gematigd. Hij erkent dat waarden de wetenschapper beïnvloeden en stelt dat de subjectieve uitgangspunten explicitering behoeven: '[...] I shall urge, first, that moral views unfluence theoretical thinking to such a degree that a conceptual framework would be incomplete without a clear knowledge and understanding of its moral premises; second, that mere description or formal knowledge of these ethical premises does not meet this requirement for moral clarity [...]. Briefly stated, the reason for this lies in the impossibility for political research ever to free itself from involvement with values. [...] This influence does not mean, however, that the validity of empirical research depends upon the kind of values with which one approaches his data; validity still is determined by the correspondence of a statement to reality.'^v Het model van het politieke systeem dat Easton voorstelt kent met zijn feedback wel een belangrijke cybernetische component, doch hij vat de automatische afstemmings- en regelingsmechanismen niet deterministisch op. Zijn voluntaristische invulling van processen verwoordt Easton als volgt: '[...] this flow is not of a passive sort. It is not analogous to a liquid coursing through a conduit and emerging differently due to an admixture of chemicals en route or to water flowing through a hydroelectric generating plant and performing work in the process. A political system is a goal-setting, self-transforming and creatively adaptive system. It consists of human beings who are capable of anticipating, evaluating, and acting constructively to prevent disturbances in the system's environment. In the light of their goals, they may seek to correct any disturbances that might be expected to occasion stress. The demands and support can be molded to the purposes and desires of members of the system to the extent that knowledge, resources and inclination permit.'^{vi} Over het subject in het politieke systeem schrijft Easton dan: 'To explain the determinants of any particular act, we need to know not only the various circumstances or objective conditions surrounding it, but also the kind of personality, the improperly called "subjective" conditions, that individuals bring to the activity. No two individuals will define a situation and react to

it in exactly the same way. The same facts may be so interpreted by two different persons as to lead to totally divergent decisions and actions. A source of the divergence lies in the individual's personality. In traditional research, political science has shown a marked indifference to the relevance of the motivations and feelings of participants in political activity. Within the last three decades this has given birth to sharp dissatisfaction, so pervasive that it has led to the adoption of a new concept, that of political behavior, to express the measure of the discontent and the need for a new outlook towards research. This concept mirrors a deep sentiment in favor of closer, if not almost exclusive, attention to the motivations and feelings of the human actor. Whereas situational research had its roots in sociology, concern for behavior seeks its categories in psychology.^{vii} Politiek wordt door David Easton helder verbeeld met zijn concept van het politieke systeem en daarbij acht hij de handelende burger cruciaal. De notie van het individu dat als burger handelt, is uitgewerkt door Hannah Arendt. Daarbij grijpt zij terug op de klassieke oudheid. Haar beschouwingen raken meer aan het werk van de politieke denker Carl Schmitt en aan dat van G.W.F. Hegel; de relatie tussen Arendt en Easton wordt nu hier gelegd.

Hannah Arendt

Hannah Arendt schrijft een dissertatie over Augustinus, maar in haar verdere werk richt ze zich niet meer op de theologie. Als sociaal bewogen, Europese jodin raakt ze innig betrokken bij het geweld dat in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw de wereld teistert. Arendt stelt zich de vraag naar het hoe en waarom van totalitaire regimes en de vraag naar de aard van het kwaad. Daarbij formuleert zij een analyse van en kritiek op de moderniteit. Met haar werk tracht ze de verlichtingsidealen te redden van de duistere zijde van de modernisering. Arendt neemt dan ook niet volledig afstand van de moderniteit en het modernisme. Zij vindt in de geschiedenis de inspiratie tot haar idealen en wel bij de ervaring en het denken van een periode ver voordat critici als Karl Marx, Friedrich Nietzsche en Sigmund Freud kanttekeningen plaatsen bij de modernisering. Arendts werk heeft ook nog niets van de postmoderne kritiek van een kwart eeuw later.

In *The Human Condition* maakt Arendt onderscheid tussen 'labor', 'work' en 'action': respectievelijk het arbeiden als van een landarbeider of slaaf, het maken als van een ambachtsman, en het handelen als van een burger in politieke zin.^{viii} De gebruikelijke benadering van politiek bedrijven als 'maken' miskent volgens haar dat mensen geen grondstof zijn in een productieproces, maar unieke en creatieve individuen. Aan de pluraliteit van het menselijk samenleven, die wordt erkend in de benadering van politiek bedrijven als 'handelen', is een onvoorspelbaarheid en onzekerheid eigen. 'Action, [...] no matter what its specific content, always establishes relationships and therefore has an inherent tendency to force open all limitations and cut across all boundaries.'^{ix} Die stelling over handelen benadrukt het sociale, het samenleven, waar het oorspronkelijk filosofische begrip 'subjectivisme' nog toelaat om van samenleven het karakter van de dialoog te versluieren. Het is verleidelijk om uit politiek de onvoorspelbaarheid en onzekerheid weg te nemen, maar volgens Arendt wordt politiek bedrijven dan gereduceerd tot 'maken'. Zij houdt als antwoord op onvoorspelbaarheid wel het vermogen om te beloven voor. Onomkeerbaarheid en mogelijkerewils verschrikkelijke gevolgen, ook eigen aan het menselijk optreden, ziet Arendt beantwoord door het vermogen om te vergeven. Pluraliteit is een basisconditie voor handelen; ze kent gelijkheid en onderscheid.^x Dankzij de gelijkheid kunnen

burgers zich in de publieke sfeer tot elkaar richten. Pluraliteit kent ook onderscheid tussen individuen en opvattingen, waardoor communicatie en begripsvorming kunnen plaatshebben. Bernard Crick suggereert dat in de polis verscheidenheid op het toneel verschijnt: ‘The Greek polis was perhaps the first circumstance in which a division of labour went together with a division of interests (or speculative alternatives) to a sufficient degree to make politics a plausible response to the problem of ruling such a society.’^{xi} Crick volgt in zijn boek *In Defence of Politics* Arendt in het onderscheid tussen ‘handelen en ‘maken’. Hij verdedigt de ‘politiek’ tegen ondermeer wetenschap, technologie en bureaucratie, die alle streven naar onzekerheidsreductie. Deze drie zijn volgens hem gerelateerd aan productie. Voor het handelen van een burger in politieke zin gaat Arendt terug naar de polis. De Atheense republiek die Socrates ter dood veroordeelt, brengt in Plato een diepgaande teleurstelling in politiek teweeg. In Plato’s ideale constitutie bedrijft de koning-filosoof politiek als ‘maken’. Eén van de voornaamste punten van kritiek op Plato is dat hij de polis inricht als oikos: het vrije politieke handelen vervangt hij door een regime dat overeenkomt met de geleide productie in het huishouden. In de sociale stratificatie van de republiek in de Griekse oudheid neemt de vrije burger de hoogste plaats in. De man die in de polis vrij burger is, heeft verder de minder nobele hoedanigheid van hoofd van een huishouden. Aan hem voorbehouden zijn het verrichten van daden op het slagveld en het spreken in vergadering op de agora, en hierin kan hij excelleren. Zijn ‘hogere mens-zijn’ kenmerkt zich aldus door handelen (praxis) en spreken (lexis).^{xii} Volgens Arendts en soortgelijke analyses is de publieke sfeer waarin het handelen kan plaatsvinden, verloren gegaan in de middeleeuwen gedomineerd door het christendom en in de periode sedertdien welke door een technische rationaliteit wordt gedomineerd. De geschiedenis is daarmee echter niet ten einde: aan de individualisering, zagezegd die van de jaren zestig van de twintigste eeuw, beantwoordt de notie van een meer participatieve democratie. Waar Arendt spreekt over mensen die zich in de publieke sfeer tot elkaar richten, is haar visie niet een subjectivisme waarin mensen zich in zichzelf keren en dan vanuit zichzelf de wereld ervaren. Zij wijst af om mens en samenleving te bezien en beoordelen buiten het zingevend kader van mens en samenleving om, haar visie is in die zin wel subjectivistisch. Het denken van Arendt beweegt zich tussen individualisme en communitarisme, al zijn er wel critici die haar op die as een eenduidig extreme positie toedichten.

Participatieve democratie

Ontplooiing en expressie enerzijds en mechanisering en unanimisering anderzijds zijn twee verschillende gezichten van modernisering. Het subject is in de westerse geschiedenis als concept aangezet met het afschudden van feodale banden en rooms-katholieke dogma’s. Over de late achttiende en vroege negentiende eeuw: ‘De tendens tot subjectivering was niet alleen ingetreden in het filosofische gedachtegoed van die tijd, maar had zijn sociaal-historische pendant in de ontwikkeling van de burgerij. Subjectiviteit vormde de basis van identiteitsbesef en de wil om zichzelf te handhaven.’^{xiii} Als keerzijde van een langdurig moderniseringsproces plaatst de industriële revolutie in de late negentiende eeuw de technische rationaliteit op haar hoogste punt. Het recente postmaterialisme ondergraaft die hoge positie. Een scherper schets is dat het activisme vanuit de civil society, door het mondige individu, de hegemonie en het monopolie ondergraaft van een overheid die zich bedient van wetenschappelijke deskundigheid. Dit activisme vraagt een ander bestuur. De bestuurskundigen Erik-Hans Klijn en Joop Koppenjan stellen: ‘Government is not

only expected to operate effectively and efficiently, its actions must also be legitimate: they must be “backed” by politicians and political parties, but there must also be social acceptance of public policy.’^{xiv} Klijn en Koppenjan nemen geen genoegen met de klassieke opzet van de representatieve democratie waar het gaat om legitimering: ‘The solution of defining the public or common interest in terms of elected political representation is based on an unrealistic and naive assumption about the accumulation of preferences of citizens that has long since been falsified by theory and research.’^{xv} De representatieve democratie wordt dan ook gecorrigeerd met participatieve elementen. De zelfmoord van de democratie in de Republiek van Weimar illustreert dat een parlementaire democratie niet volstaat als waarborg zonder een funderende politieke cultuur en civil society. De samenhang tussen sociaal kapitaal, maatschappelijke participatie, politieke socialisatie en een democratische politieke cultuur is evenwel lastig te onderzoeken, zeker wanneer het erom gaat de richting van enige causaliteit aan te tonen. Sinds de analyse van de toen jonge Noordamerikaanse democratie door Alexis de Tocqueville is hieraan toch veel gewerkt. De corrigerende participatieve elementen in de liberale, representatieve democratie zijn concreter en beter waarneembaar dan het alomvattende concept van een dragende politieke cultuur en civil society. De democratische rechtsstaat ontwikkelt zich namelijk met een accumulatie van wettelijke voorzieningen voor rechtsbescherming, consultatie, inspraak en interactieve beleidsvorming. Rechtsbescherming, passief met betrekking tot het burgerschap, gaat al samen met de opkomst van de notie van rechtsstatelijkheid in de achttiende eeuw, maar voorzieningen voor actief burgerschap komen nu pas tot rijping. Consultatie en inspraak hebben jarenlang het karakter van een soms louter symbolisch beroep op de burger omwille van het draagvlak voor beleid. Zulke inspraakprocessen worden door burgers in toenemende mate als frustrerend ervaren. Met interactieve beleidsvorming verandert er iets: het bestuur laat in toenemende mate het monopolie op de beleidsformulering los. In referenda, workshops, ateliers en met behulp van internet kunnen individuele burgers en kleine, informele organisaties in een eerdere fase bij beleidsvorming betrokken worden dan het geval is bij consultatie en inspraak. In termen van David Eastons systeemmodel: burgers worden onderdeel van de black box waarin de transformatie van inputs in outputs plaatsheeft en hoeven niet meer te wachten tot outputs zich als de outcomes van beleid aan hen voordoen.

Besluit

De ideeën van verlichtingsfilosofen en maatschappelijke woelingen hebben ons de democratische rechtsstaat verschaft, waarna burgers en groeperingen zich binnen die democratische rechtsstaat gingen emanciperen. Representatieve democratie en bestuur (government) werden door die emancipatie veranderd. De twee behandelde politieke denkers begeleiden de betreffende verandering. David Easton beschrijft de burger als subject in het politieke systeem. Er is dan nog altijd sprake van de gekende representatieve democratie, maar bestuur is een functie die dan al meer omgevingsbewust wordt ingevuld (responsive/pro-active government). Hannah Arendt houdt de burger voor die handelt in zijn of haar politieke gemeenschap. De representatieve democratie staat dan meer open voor activisme vanuit de civil society en krijgt een meer participatief karakter. Van bestuur in traditionele zin kan dan eigenlijk geen sprake meer zijn, echter niet zozeer omdat de morele basis voor autoriteit wegvalt en omdat bestuur door activisten als illegitiem wordt ervaren. Bestuur behoeft verandering omdat de toegenomen maatschappelijke pluraliteit,

complexiteit en ambiguïteit het nodig maken om breed en van onderop kennis en inzichten te mobiliseren. Zonder verbreding van het bestuur lopen overheidsmaatregelen stuk op de onmaakbaarheid van de samenleving. Bestuur (government) maakt dan in toenemende mate plaats voor sturing door zowel publieke als private partijen (governance).

Nota's

ⁱ Hamlyn, D.W. (1990). *The Penguin History of Western Philosophy*. Londen: Penguin Books. Pagina's 93-94.

ⁱⁱ Pütz, P. (2000). De achterliggende ideeën van de Renaissance tot de Romantiek. Toman, R. (red.) *Classicisme en Romantiek, Architectuur, Beeldhouwkunst, Schilderkunst, Tekenkunst 1750-1848*. Keulen: Könemann. Pagina 6.

ⁱⁱⁱ Nussbaum, M. (1992). Human Functioning and Social Justice. *Political Theory*, jrg. 20, nr. 2, pagina's 202-246.

^{iv} Zie bijvoorbeeld Noordegraaf, M. (2000). *Attention!, Work and Behavior of Public Managers amidst Ambiguity*. Delft: Eburon.

^v Easton, D. (1965a). *The Political System, An inquiry into the state of political science*. New York: Alfred A. Knopf. Pagina's 220, 223, 225-226.

^{vi} Easton, D. (1965b). *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall. Pagina 132.

^{vii} Easton, 1965a, pagina's 200-201.

^{viii} Door anderen ook wel vertaald in 'actie', 'werken' en 'arbeiden'.

^{ix} Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press. Pagina 190.

^x Kateb, G. (1984). *Hannah Arendt, Politics, Conscience, Evil*. Oxford: Martin Robertson. Pagina's 14-15.

^{xi} Crick, B. (1982). *In Defence of Politics*. Harmondsworth: Penguin Books. Pagina 142.

^{xii} Arendt, op.cit., pagina's 24-27. In de (Atheense) democratie nemen de welsprekendheid en demagogie geleidelijk een meer prominente plaats in. 'Lexis' wordt zo door retorica verdrongen. Vergelijkbaar met 'praxis' en 'lexis' is het begrippenpaar 'ratio' en 'oratio', waaraan de notie van een deliberatieve en discursieve democratie kan gerelateerd worden. George Kateb wijst erop dat Arendt wel spreken en doen of handelen noemt, maar zich vervolgens concentreert op het spreken en soms op het geschreven woord. Bernard Crick (op. cit., pagina 33) vat 'politiek' op in de lijn van Arendt: 'Some freedom, at least, must exist wherever there is political rule. For politics is a process of discussion, and discussion demands, in the original Greek sense, dialectic.'

^{xiii} Pütz, op.cit., pagina 7.

^{xiv} Klijn, E.H., J.F.M. Koppenjan (2000). Public management and policy networks, Foundations of a network approach to governance. *Public management, An international journal of research and theory*, jrg. 2, nr. 2. Pagina 152.

^{xv} Klijn en Koppenjan, op.cit., pagina 148.